

HAMSE TÜRKLER VE A ZI

*Bilgehan Atsız GÖKDA **

ÖZET

Bugünkü Zencan eyaletinin eskiden adı Hamse Mahalı idi. Hamse a iretleri denilen bir ba ka yapı ran'da bulunmaktadır. Hamse (Zencan) eyaleti ile Farsistan eyaletindeki Hamse a iret birle meleri arasında herhangi bir ba ve aynılık yoktur. Hamse (Zencan) eyaletinde daha çok Av arlar görülmekte olup Kazvin'in güneybatısından ba layarak Sayınkale ve Sultaniye'ye kadar uzanan yerlerde ve kuzeydeki Yukarı Tarum ve A a ı Tarum'da ve hatta Halhal çevresinde yo un bir ekilde ya amaktadırlar. Bunlara genellikle *Hamse / Hamselü Av arlar* denilmi tir. Zencan a zı ile ilgili malzeme barındıran bir ba ka çalı ma da folklor ara tırmacısı Muhammed Hasan Yusufi'nin 1998 (1377) yılında ran'da ne redilen *l Sözlere* adlı atasözleri kitabıdır. Atasözleri a ız özellikleri korunarak esere alınmı tir.

Anahtar Kelimeler: Hamse Türkleri, O uzca, Zencan Av ar A zı.

THE HAMSE TURKS AND HAMSE DIALECT

ABSTRACT

Nowadays Iranian province Zanjan used to be called as Hamse Mahalı. A Turkish grouping called the Hamse tribes lives in the Farsistan province. They have no any connection or similarity with the Hamse (Zanjan) province. In the latter province there are mostly Avshar Turks, who densely populate the regions from the southwest of Kazvin to Sayınkale and Sultaniye, and Upper and Lower Tarum, even surroundings of Halhal in the north. They are usually called the *Hamse / Hamselü Av ars*. An outstanding work on the Zanjan dialect belongs to the folklorist Muhammed Hasan Yusufi, who published the proverbs book *l Sözlere* (Homeland Words, 1998/1377). The local proverbs are given with dialectal features.

Keywords: The Hamse Turks, Oguz Turkish, The Zanjan Avsar Dialect.

Hamse, Arapça “be ” demektir. Hamse vilayeti, Güney Azerbaycan'da eski idari taksimatta be vilayetin birle mesiyle ortaya çıkma bir birimin adıdır. Önceden *hamse mahalı*

Kazvin ile Zencan arasındaki idari bölgenin adı önceleri *Hamse* idi. Bu idari bölgenin merkezi Zencan'dır. Av arlar bu bölgede Kazvin'in güneybatısından başlayarak Sayınkale ve Sultaniye'ye kadar uzanan yerlerde ve kuzeydeki Yukarı Tarum ve Aşağı Tarum'da ve hatta Halhal çevresinde yoğun bir şekilde yayılmaktadırlar. Bunlara genellikle *Hamse / Hamselü Av arlar* denilmektedir. Hamselü Av arların çoğunun Eberlü oymaından olduğu bilinmektedir (Sarısaman 2002: 441). Ayrıca Ahsevanlar, Usanlı, Mugatdem, Bayat ve Hudabende adlı diğer Türk grupları da Hamse-Zencan Türklerini oluşturmaktadır (Kalafat 2003:7).

Doerfer, Ouzca'yı zamir kökenli kii eklerinden hareketle altı ana gruba ayırır. Doerfer'in bu tasnifinde 5. grubu Azerbaycan Türkçesi (5b) ve Zencan a zı (5a) oluşturmaktadır. Zencan a zının ayırt edici özelliği olarak *-Am* (tekil I. ki i); *-sAn*, *-An* (tekil II. ki i); *-Ik* (çoğul I. ki i); *-sIz*, *-Iz* (çoğul II. ki i) ekleri verilmektedir (Doerfer 1990). Atilla Jorma, Zencan a zını Güney Ouzca'ya geçiş a zı olarak nitelendirmektedir (Jorma 1999: 99). M. A. Memmedov'a göre Güney Azerbaycan'da muhtelif a zılar mevcuttur ve bunlar dokuz grupta tasnif olunmaktadır.

1. Merkezde: Tebriz, Meraga, Türkmençay
2. Kuzeyde: Merend, Eher
3. Kuzey batıda: Hoy, Maku
4. Kuzey doğuda: Ekrebad, Becerevan
5. Doğuda: Erdebil (Savalan), Halhal
6. Güneyde: Sayınkala, Sakız
7. Güney batıda: Soğukbulak, Serdest
8. Güney doğuda: Zencan (Hamse)
9. Batıda: Urmiye, Salmas (Memmedov 2004:104-105).

Güney Azerbaycan Türkçesinin a zıları hakkında bilgi veren Büyük Resulo lu'na göre Zencan a zının sınırları Kızıl Özen Çayı'nın Tarım ve Mençil istikametinde yeniden doğuya döndüğü yatağının güney kısmından başlayıp Zencan, Hidec'e yakın Sultaniye ve Hudabende'den geçip Beycar'ın güneyinden Kürdistan'a dayanan bölgeleri ihata ederek doğuya doğru Songur ve Kurve a zılarını da içine alır. Mahnı an'dan Küzekünan'a ve oradan Kızıl Özen Çayı'nın Kız Köprüsü'nden Kaf Dağları ve Kız Kalesi'nin eteklerine kadar uzanan geniş bölgeyi içine alan a zı konu anlar doğuya doğru gidildikçe Hamedan a zına yaklaşırlar (Resulo lu 1995:381-386).

Zencan a zı üzerine yapılan ilk çalışmaları V. Monteil'e aittir. Monteil'in uzun makalesi Güney Azerbaycan'ın Zencan a zına ait dil malzemesine dayanmaktadır. Makalede gündelik hayata ait konular, deyimler ve kelime listelerinden oluşan malzeme dilbilgisi açısından değerlendirilmiştir. Farsça-Azerbaycan Türkçesi ilişkileri ve Türkçe üzerindeki Farsça tesiri, Monteil'in makalesinde incelenen bir başlıktır (Monteil 1956).

Zencan a zı üzerine yapılan diğer çalışmaları, İsmail Sönmez'indir. Sönmez Mugan, Karadağ ve Zencan yöresinden derlenen metinleri ses ve ekil bilgisi açısından ele almıştır. Ancak Zencan yöresinden derlenen metinlerin tek bir kaynağa ait olması bu araştırmamızın en büyük eksikliğidir (Sönmez, 1999).

Zencan a zı ile ilgili malzeme barındıran bir başlık çalışmaları da folklor araştırmacısı Muhammed Hasan Yusufi'nin 1998 (1377) yılında yayınlanan 'dağın ne dediği' adlı atasözleri kitabıdır. Kitabın sunuş yazısı yazan İsmail O lu, atasözlerinin Zencan etrafında yerleşen Hamse mahallerinden birinin diyalektinde (*Böyle Deyim?*

Azerbaycan'ın farklı ehirlerinde de duyuldu unu, ancak bu eserin, bizzat bölge a zından derlendi i için önemli oldu unu belirtmektedir. (Yusufi 1998 (1377): VI). “Sunu ” yazısında da belirtildi i üzere kitapta yer alan 1478 atasözü, a ız özellikleri korunarak kitaba alınmıştır. Çalı mamız bu kitaptaki dil malzemesine dayanmaktadır. Kitapta Arap alfabesi yanında Latin alfabesiyle de atasözlerinin yazılması olması, ses ve ekil incelemesi için kolaylık sağlamaktadır. Yine de yazılı dil malzemesinin yeterli ses özelliklerini yansıtmayacağı dü üncesinden hareketle çalı mamızda daha çok biçim özellikleri üzerinde durulmuştur.

1) Yuvarlakla ma

-Zencan a zında daha çok kelimenin son hecesinde ve eklerde ünlülerin yuvarlakla tı ı görülür.

Atlunu atdan ndirir (3)

At benim astumda axsamusun (4)

Atun almamu axurun ba lur (7)

Adamu tanunan y rde qurd y mez(33)

Acun imanun olmaz (18)

Altu aylugan meger (101)

ran Türk a ızlarında bu kadar yaygın yuvarlakla ma Halhal a zında da bulunmaktadır.

anun (<anan) (6-349), *da larun* (15-104), *aduz* “adımız” (20-1), *ekersüz* (8-9), *geldiin* (15-37), *gelmediük* (20-17) (Karini 2009).

Yuvarlakla ma hadisesinin iki a ızda da yaygın görülmesi co rafî yakınlıkla ilgili olsa gerektir. Halhal, Zencan'a yakın olan bir yerle im yeridir. Ancak Monteil ve Sönmez'in derlemelerinde yuvarlakla ma örne ine pek rastlanmaz. Bu yönüyle Muhammed Hasan Yusufi'nin Zencan'ın Hamse mahallelerinden birinin a zına göre kitabına aldığı atasözlerinin dili Halhal a zına yakla maktadır.

2) y- > l- de i imi

Sadece *yuva > luva* örne inde görülür.

Arunun luvasuna çöp uzatmax (49)

3) -n- > -ø

ran Türk a ızlarında çok sık görülen bir ses olayıdır.

Eti derisi sizi sümügü bizim (125)

Tari bir terefdan ba lasa bir terefdan açar (576)

Salmas: *sora* “sonra” (15-69), *yÅında* (30-2), *seni efandı* “senin ifandır” (1-45) (Gökda 2006: 149); Halhal: *Åd* “ant” (6-248) (Karini 2009, 108); Urmiye: *ket* “kent” (14-44), *cis* “cins” (15-4) (Do an 2010)

4) -g- > -y- de i imi

ran Türk a ızlarında sık görülen bu ses olayına metnimizde de rastlanmaktadır.

E ege guci çatmur, palanun döyür (185)

Uzaxdakuna döyü xo gelir (293)

Salmas: *büyük, eyer* (Gökda 2006: 130); Urmiye: *döyerix, iyid, iki yünnen* (Do an 2010); Halhal: *söyse, döydüm* (Karini 2009-93)

5) -b- > -v- de i imi

Azerbaycan a ızlarında *b > v* de i mesi, batı ve kısmen de kuzey grubu a ızlarında iki ünlü arasında yaygınla mı tır (iraliyev: 86; Memmedov: 102). Metnimizde de birkaç örne i vardır.

Suvaylux sultanluxdur (893)

Hemam suvundan dost tutmax (676)

Bendi suva verib (438)

Halhal: *suvay'sız, suv, servaz* (Far. serbâz) “asker” (Karini 89); Urmiye: *àevrini* “kabrini”; *àavÀca < gaba ıca* “önü sıra” (Do an 2010)

6) ñ > v, y, g de i imi

ñ sesi orta hecede *v, y, g* 'ye de i mektedir.

Onun gövlü gözü toxdur (275)

Çupanun gögli olsa erkek g çiden süt sagar (660)

D dem geldi gözümün öyüne (723)

Halhal a zında da bu tür de i imlere rastlanmaktadır: *özüve, göylüm* (Karini 2009: 98- 99)

7) ld > ll benze tirmesi

Dençi degirmançun allada bilmez (771)

8) rl > ll benze tirmesi

D yeller y ke adamun eqli to u unda olur (835)

9) Belirtme Hâli

Zencan a zında belirtme hâli eki, ünlüyle biten kelimelerde genellikle *-nU* 'dur. Yuvarlak ünlülü biçimler tercih edilir.

Atlunu atdan ndirir(3)

Çox danu max dananu qurda v rer (664)

3. ahıs iyelik ekinden sonra belirtme hâli eki olarak *-n* kullanılır.

Adam ba una geldigin bilmez (23)

Bir örnekte *-n* belirtme hâli eki *-y*'ye de i mi tir.

Maliy berk saxla qon i oqru tutma (1247)

iyelik eki olmadan da *-n* belirtme hâli ekinin getirildi i örnekler vardır:

Deli delin görende çoma un gizledir (757)

Dençi degirmançun alada bilmez (771)

Teklik ikinci ahıs iyelik eki almı ismin belirtme hâlinde bazen n ünsüzünün dü tü ü görülür. Sonda bulunan ünlü hem iyeli in, hem de belirtme hâlinin göstericisidir. Aynı durum Halhal a zında da görülür (Karini 2009: 129).

Öz *viynde otur, öz sözi danu* (151)

Maliy berk saxla qon i oqru tutma (1247)

10) II. ahıs yelik Eki

Bir örnekte teklik II. ahıs iyelik eki \tilde{n} ünsüzünden geli mek suretiyle *yn* ekline dönü mü tür.

Öz *eviynde otur, öz sözi danu* (151)

Bu durum Urmiye'nin Merengeli ve Balamı köylerinde de görülmektedir: *dedeyn, adresiyn* (Do an 2010).

ran Türk a ızlarının birço unda çokluk ikinci ahıs iyelik eki *-Iz*

X yr iste qon uye xeyr gele ba uye (697)

Eski Türkçeden günümüze *ñ* sesi çok farklı bir geli me göstermi ; kendisinin korunamadı ı durumlarda çe itli sebeplerle yerini *n*, *g*, *ı*, *y*, *v* 'ye bırakmı tır.

13) -AnA Zarf-fiil Eki + Kimin Edatı

-AnA zarf fiil eki *kimin* edatıyla birlikte kullanıldı ında “-IncAyA kadar” anlamını verir.

Qiz alan alana kimin, qiz v ren ölene kimin (1095)

Halhal a zında da aynı kullanıma rastlanır (Karini 2009: 200).

14) -ce “Kadar” Edatı

Adamun ekce qula u olsun, mercimekce talahu (34)

Seqqelim çixence canum çixeydi, dünən bir qiz mene emi dedi (878)

15) Vasıta Hâli –UnAn

Batı Türkçesinde vasıta eki yerine kullanılan *ile* edatı, Türkçenin *n* vasıta hâli ekiyle kalıpla arak *ilen* ekinde ortaya çıkmı tır. Batı Türkçesinde kullanılan *ilen* edatı metnimizde *l > n* ses de i mesine u rayarak –UnAn ekinde vasıta eki konumuna gelmi tir. Azerbaycan Türk a ızları için karakteristik olan bu vasıta hâli ekinin ilk ünlüsü metnimizde yuvarlaktır:

Qanu qanunan yumazlar, qanu suyunan yuvallar (1014)

Qurdunan qoyun yayulur (1046)

Otunan pamuq kimindirler (124)

16) -GInAn Emir II. Teklik ahıs Eki

Azerbaycan Türk a ızları için karakteristik olan ve –*gıl* / –*gil* ekinden geli en –*gınan* / –*ginen* II. teklik ahıs emir ekine metnimizde de rastlanmaktadır.

Qirxb bayramdan g dene saxla saru saman, ç kmeginen eleman (1091)

Mus mus deyince bir yol d ginen Mustafa (1260)

Ekin sonunda bulunan –*an* / –*en* hissesinin *sen* ahıs zamirinin kalıntısı oldu u görü ü hâkimdir. (Ezizov 1999: 212-213).

17) -mAmI / -mAmU Zarf-fiil Eki

Azerbaycan Türk a ızlarında sıfat fiil ve zarf fiil olarak kullanılan bu ek, Do u Anadolu a ızlarında da kar ımıza çıkar (Karahan 1994: 226). Sıfat fiil eki olarak –*mAyAn*, –*mAdIk* eki yerine kullanılır.

Agrumamu ba ye saqqiz yapı dirma (65)

Çixmemi canda omid var (671)

Ekmemi y rde derenlerdendi (206)

Zarf fiil eki olarak –*mAdAn* eki yerine kullanılır:

Ça urmamu toya g denlerdendi (639)

Çaya çatmamı tumanun çıxardur (642)

Çalmamı oynuyanlardandır (641)

Anadolu ve Azerbaycan Türk a ızlarında ilgi hâlinin eksiz kullanımları da bulunmaktadır (Buran 1996: 63-64; Memmedov 2003: 157-158).

Metnimizde eksiz ilgi hâline ait birçok örnek bulunmaktadır.

Üz degül Qezvin ayax da usudur (166)

Sen d yen olsun, r yatsun (868)

Eli borkini Veli ba una, Veli borkini Eli ba una qoyur (967)

II. teklik ahıs iyelik ekinden sonra ilgi hâli ekinin olmadığı örnekler de vardır:

Meger d den nökeriyem? (1276)

Meger nenen kebinine salublar (1290)

Azerbaycan Türk a ızlarında *-I / -U, -nI / -nU* ilgi hâli ekinin varlığı da bilinmektedir (Karini 2009: 133; Memmedov 2003: 67).

Metnimizde buna dair bir örnek bulunmaktadır:

Eti derisi sizi, sümüğü bizim (125)

18) II. Teklik ahıs Eki

Zencan a zının en belirgin özelliklerinden biri fiil çekimlerinde II. teklik ahıs ekinin *-An* olmasıdır. Zencan a zı bu yönüyle diğer Azerbaycan Türk a ızlarından ayrılmakta olup Ka kay, Aynallu, Horasan a ızlarına yakla maktadır.

Doerfer, *-An* ekinin kullanım sahasını belirler ve Av ar tipi olarak gösterir (Doerfer 1982: 124).

Urmiye a zında (Merengeli ve Balamu köylerinde) ek, fiil çekiminde görülür: *danı ıren* “konu uyorsun”, *bıraxırän* “bırakıyorsun”, *keseceyan* “keseceksin”, *aparmı en* “götürmü sün” (Do an 2010).

Metnimizde II. teklik ahıs eki daha çok *-An*’lıdır:

D yiren u a aladur (819)

Lala biliren niye yuxun gelmir (1234)

Allah v rende demez kimin o luyan (75)

Altı aylı an meger (101)

Bes niye can çeki ıren (427)

Bir tike çörek götüren min illik yol g den (502)

Teklik II. ahıs için kullanılan ve *sen* ahıs zamirinin *s*’ sinin dü mesiyle olu an *-An* eki aynı zamanda Diyarbakır, Ka kay (Paradumba, Süleymanâbâd), Horasan (Ruh-âbâd, Karaba , Pir-Kumaj, Kalat ve Çarani) a ızlarında görülür (Doerfer 1982: 110-124).

Anadolu a ızlarında da görülen (Ay 2009; Karpuz-Uysal 2010: 8) geni zaman II. teklik ahıs çekiminde geni zaman ekinin dü mesine Zencan’da da rastlanmaktadır.

Her elinen versen o elinen allan (1360)

Qolum niye sin ydin eyri biten(1057)
lemesen di lemen (345)
nanmazdun gelin olan, ata da mindirdiler (377)

KAYNAKLAR

- AY Özgür, **Türkiye Türkçesi A ızlarında Fil Çekimi**, TDK Yay., Ankara 2009.
- BRENDEMOEN Bernt, “Trabzon A ızlarındaki Zaman Kipleri Üzerine Bir Not”, **5. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, stanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, stanbul 1985, s. 33-40.
- BURAN Ahmet, **Anadolu A ızlarında sim (Hâl) Çekim Ekleri**, TDK Yay., Ankara 1996.
- DOERFER Gerhard, “Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vargenschichte”, **Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft**, Teil I, Editör: Gy. Hazai, Budapest 1990, s. 13-34.
- _____, “Ein Türkische Dialekt Aus Der Gegend von Hamad n”, **Acta Orientalie**, Tomus XXXVI (1-3), 1982, s. 99-124.
- DO AN Talip, **Urmiye A ızları**, Yayınlanmamı Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2010.
- ECKMANN J., **Ça atayca Elkitabı** (Çev. Günay Karaa aç), ÜEF Yay., stanbul 1988.
- EZIZOV Elbrus, **Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektologiyası**, Bakı Üniversitesi Ne riyatı, Bakı 1999.
- GÖKDA Bilgehan Atsız, **Salmas A zı**, Karam Yayınları, Çorum 2006.
- JORMA Atilla, **Hazar Berisi, Karadeniz Kültür Çevresinde Türk Dili**, Haarlem 1999.
- KALAFAT Ya ar, “Hamse Türklerinde Halk Kültürü”, **Yörtürk**, Kasım-Aralık, Sayı 52, Ankara 2003, s. 7-12.
- KARAHAN Leyla, “Anadolu A ızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri”, **Türk Kültürü Ara tırmaları Dergisi**, Sayı XXXII-12, Ankara 1994, s. 205-236.
- KAR N Jahangir, **Erdebil li A ızları**, Yayınlanmamı Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- KARPUZ H. Ömer - UYSAL dris Nebi, “Karaman li A ızlarının Özellikleri ve Sınıflandırılması”, **Türkiyat Ara tırmaları Dergisi**, Sayı 27, Bahar, Konya 2010, s. 1-17.
- MEMMEDL Meherrem, **Azerbaycan Dili ve ivelerinde smin Grammatik Kotegoriyalari**, Elm, Bakı 2003.
- MEMMEDOV M. E., “Azerbaycan ivelerinde Qadim Mensubiyet ve eks Formaları”, **Varlık**, Sayı 129-2, Yaz 1382 (2004), s. 104-111.
- MONTE L V., “Sur le dialecte turc de l’Azerbâjdjân Iranien”, **Journal Asiatique**, Tome: 244, 1956, s. 1-77.

-
- RESULO LU Büyük, “Güney Azerbaycan’da Türk Lehçeleri” **Yeni Türkiye**, Sayı 43, Ankara 2002, s. 381-386.
- SARISAMAN Sadık, “Birinci Dünya Sava ında ran Av arları ve Türkiye”, **Türkler**, Cilt: XIII, 2002, s. 440-452.
- SÖNMEZ İ ik, **Untersuchungen zu den aserbajdschanischen Dialekten von Qarada , Mugan und Zencan**, Göttingen 1998.
- SÜMER Faruk, **O uzlar**, Türk Dünyası Ara tırmaları Vakfı Yayınları, stanbul 1992.
- YUSUF Muhammed Hasan, **İ Sözleri**, Endi e-i Nov Yayınları, Tahran 1377 (1998).